

МОСЕНКІС Ю.Л., СИНИШИН Р.І., ПЕРЕВЕРЗЄВ Д.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ
ВІДПОВІДНОСТЕЙ У СПОРІДНЕНІЙ ЛЕКСИЦІ**

(на матеріалі алтайських мов у порівнянні з індоєвропейськими)

Незважаючи на наявність низки праць (Є.Д. Поливанов, Г.І. Рамстедт, М.О. Баскаков, М.О. Сиром'ятников, Р.Е. Міллер, Со Чон Пом, С.А. Старостін та ін.), присвячених генетичним зв'язкам між окремими алтайськими мовами, семантичний бік досліджень привертає і привертає дуже мало уваги, оскільки перелічені автори зосереджуються майже виключно на лексичному, фонетичному та граматичному аспектах порівняльно-історичного вивчення споріднених мов. Сказаним визначається актуальність лінгвістичного студіювання семантичного аспекту зіставлень спорідненої лексики мов алтайської родини.

Метою дослідження виступає семантика лексичних одиниць, що є спорідненими у різних алтайських мовах. Об'єктом дослідження є споріднена питома лексика алтайських мов, а предметом – спільне і відмінне у значенні спорідненої лексики, семантичні зміни, «розщеплення» та перенесення значення. Матеріал дослідження – основний словниковий фонд (базисна лексика) тюркських, корейської та японської мов.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше показано не тільки лексичні, фонетичні та морфологічні кореляції між мовами алтайської родини, але й семантичні відношення між спорідненими лексичними одиницями названої мовної родини.

Як відомо, нині завдяки працям перелічених вище лінгвістів-алтаїстів алтайська мовна родина як окреме генеалогічне об'єднання мов визначена у складі п'яти гілок (груп, підродин) споріднених мов – тюркської (турецька, азербайджанська, узбецька, киргизька, казахська, каракалпакська тощо і дещо осібна чуваська), монгольської

(старописемна монгольська, що виступає зафіксованою прамовою групи, а також бурятська, калмицька та ін.), тунгусо-маньчжурської (евенська, евенкійська, оротська та ін.), корейської та японської (разом із мовою островів Окінава - рюкю). Дискусійним залишається питання про зв'язки з переліченими мовами мови нівхів (праці Є.А. Крейновича, В.З. Панфілова) і окремих родин мов американських індіанців.

Протягом доволі тривалої історії дослідження алтайської родини мов генетична спільність континентальних алтайських мов (тюркських, монгольських і тунгусо-маньчжурських) загалом не викликала істотних сумнівів, хоча деякі дослідники, визначаючи численні спільні явища на різних мовних рівнях, намагалися (без особливого успіху) інтерпретувати їх як результати давніх тривалих контактів, а не спорідненості й походження від спільної прамови (детальніше див. праці Б.О. Серебренникова, А.М. Щербака). Навпаки, генеалогічний зв'язок із континентальними алтайськими мовами двох інших мов – корейської та японської – зазвичай викликав численні дискусії й не раз викликав сумніви. Причина цього полягала передусім у тому, що корейська й японська мови, рано відділившись від інших алтайських, зазнали на Корейському півострові та Японських островах істотного субстратного впливу (з боку відповідно палеоазійських мов чукотсько-камчатського типу і австронезійських мов полінезійського типу). Тривала й глибока взаємодія з субстратними мовами призвела до істотних змін у лексиці, фонетиці та морфології алтайської основи корейської та японської мов, що й призвело до утворення двох названих мов як окремих, помітно відмінних від інших алтайських. Природно, що помітних змін зазнавала й семантика, наслідком чого стала поява подекуди істотних семантичних розбіжностей між спорідненою лексикою корейської та японської мов з одного боку і континентальних алтайських мов з другого.

Яскравим прикладом може лугувати парадигма назв основних кольорів (чорного, білого та червоного) у японській мові з одного боку і тюркських мовах з другого боку, тобто у

найбільш віддалених (територіально і генетично) мовах алтайського ареалу:

протояп. *aka- «червоний» < «світдий» - пратюрк. *ak «білий»;

протояп. *siġua- «білий» - пратюрк. *sāryg «білий» > «жовтий»;

протояп. *kigua- «чорний» - пратюрк. *kaġa «чорний».

На жаль, далеко не в кожному конкретному випадку можна більш або менш чітко визначити первісне значення наведених та інших назв кольорів. Назва чорного кольору є найстабільнішою з перелічених (і взагалі з усіх назв кольорів) і спільною для мов різних родин (окрім наведених пор. також індоєвропейське *kers- «чорний», що разом із алтайськими формами зводиться В.М. Ілліч-Світичем до над родинної «ностратичної» проформи, а також індоєвропейське *veker- «вечір», айнське ukuran «вечір», полінезійське kerekere «чорний», сюди ж також дуже поширений у мовах різних родин корінь kig зі значеннями «чорний», «курява», «дим», «темрява»). Стабільність розглянутої назви чорного кольору така висока, що ще в ХІХ ст. за яскраве свідчення тюрксько-японської мовної спорідненості було визнане складне слово, що тюркських і японській мовах має дуже близьке звучання й тотожне значення «чорна гора»: тюркськ. kaġa-dag – японськ. kuro-dake.

На відміну від розглянутого вище, назви інших кольорів, згідно з порівняльно-історичними дослідженнями на матеріалі мов різних родин, виявляються відносно новішими й менш стабільними семантично. Наприклад, тюркському saġyġ «жовтий» і японському shiġoi «білий» відповідає праслов'янське *sěŕъ «сірий» із деякими позаслов'янськими індоєвропейськими паралелями.

Численні приклади показових семантичних змін серед назв кольорів знаходимо й в індоєвропейських мовах. Так, добре відомо, що сучасні форми *жовтий* і *зелений* сягають того самого праіндоєвропейського кореня *gel- (котрий мав, як вважають, більш загальне значення «яскравий» і зрештою пов'язаний зі звуко символічним звукосполученням *gl* на позначення блиску), з

яким співвідносна й назва *золота*. Зазнали змін і назви інших кольорів. Наприклад, голубий первісно, в період Київської Русі, означало «кольору голуба», тобто «сірий» (специфіці назв кольорів у давньоруській мові та їхній відмінності від відповідних назв у сучасних східнослов'янських мовах присвячені дослідження В.В. Колесова).

Однак семантичні відмінності у генетично близькій лексиці споріднених мов, зокрема алтайських, далеко не обмежуються назвами кольорів. Так, цікавим прикладом може виступати відповідність тюркського *kut* «щастя» корейському *kus* (написання зберігає давню вимову, тоді як сучасна вимова [kut] «шаманський обряд») і японському *kuse* «звичай». Додаткову інформацію про первісну семантику цього архаїчного кореня з помітним магіко-міфологічним значенням дає залучення матеріалу інших мов, зокрема давньосхідних (хатське *kudu* «душа», еламське *kiuen* «магічна, божественна сила»), а також індоєвропейських (давньогрецьке *kydos* «магічна сила, щастя», детальніше значення останнього терміна досліджене Е. Бенвеністом). Вивчення кожного з наведених термінів у типових контекстах їхнього вживання у відповідних мовах показує, що найдавніше значення наведеного кореня, спільного для різних мовних родин, - «божественна сила», та, котру людина може набувати або втрачати (за давніми уявленнями – завдяки магічному народженню або спеціальним чаклунським діям, за пізнішим світоглядом – з волі богів). Відмінність сприйняття магічної сили відповідає відомим двом етапам розвитку світоглядної думки – магічному (коли людина, а особливо шаман, маг, жрець вважає себе потужною на рівні духів і божеств і намагається впливати на них чаклунською силою) і релігійному (коли людина і навіть священник розглядає себе як істоту, набагато нижчу і слабшу за божественних істот і просить їх, а не вимагає). Пізніше така магічна сила усвідомлюється як душа або щастя, або ж, нарешті, значення зміщується і стосується вже зовнішньої форми обряду (як у наведеному вище японському прикладі), а не його сутності. Семантичний зв'язок лексем зі значеннями «шаманський обряд»

і «душа» у контексті етнографічних свідчень про архаїчну шаманську магію (зокрема сибірську, корейську та японську) уявляється досить прозоро: основний зміст шаманського обряду – це, у більшості випадків, проводження душі померлого на той світ або повернення душі хворого з того світу з метою магічного сприяння його одужанню (див. праці Дж.Дж. Фрезера, М. Еліаде, С.О. Токарева та ін.).

Нерідко спостерігаються випадки, коли слова основного лексичного фонду, що репрезентують різні мовні родини, мають загалом незначні семантичні відмінності, однак при тому їхні значення й не є абсолютно тотожними, наприклад: латинське aqua «вода» (з індоєвропейськими паралелями) – догрецьке субстратне океанос «океан» (первісне значення, зафіксоване, зокрема, текстами Гомера, – міфологічна ріка, що оббігає навколо заселеної землі) – грузинське zghwa «море» (з картвельськими паралелями) – адигейське kua «дощ» (із західнокавказькими паралелями) – японське kawa «річка» тощо. Бачимо, що відмінності в семантиці не настільки далекі, щоби перешкоджати зіставленню фонетично близьких слів.

Винятково корисним прикладом для розгляду семантичного розвитку слова зі зміщеннями його значення є етимологічна відповідність тюркського kam «шаман» (звідси запозичення камлати «здійснювати шаманський обряд»), давньояпонського kamu/ kami «бог» і айнського kamu «бог», «ведмідь». У низки давніх племен Далекого Сходу ведмідь виступав у ролі тотема народу або правлячого роду (найвідоміший міф оповідає про народження засновника давньокорейської держави Стародавній Чосон від бога, що зійшов з неба, і ведмедиці, що перетворилася на жінку). Айнська мова, пов'язана з надзвичайно даньою культурою Японських островів, зберегла архаїчне синкретичне значення слова – конкретне «ведмідь» (як тотем) і більш узагальнене «бог» (пор. так зване «ведмеже свято» – ритуальне вбивання спеціально вигодуваного священного ведмеда – в айнів та інших народів Північної Азії). У японській же мові назви бога і ведмеда репрезентовані двома різними, хоч і спільнокореневими словами

– kamі «бог» і kuma «ведмідь». У сучасній корейській мові збереглася лише відповідна назва ведмедя (kom), тоді як назва споріднена божества існувала в давньокорейській мові, але нині не вживається.

Варто розглянути й промовистий приклад спорідненості форм із більш загальним значенням із формами з більш конкретною семантикою, як-от: давньояпонськ. igam-/ iugam- «викривлятися, вигинатися» - турецьк. ighil- «бути зігнутим, гнутися» - індонезійськ. iga «ребро» [1:37]. Сюди ж можна додати назви ярма в індоєвропейських мовах (слов'янськ. иго, латинськ. iugum) і в картвельських мовах (грузинськ. ugheli). Бачимо, що загальне дієслівне значення («гнутися, бути зігнутим») конкретизується в назвах певних предметів вигнутої форми («ребро», «ярмо»).

М.О. Сиром'ятников, досліджуючи паралелі давньояпонської мови з іншими алтайськими, звертає увагу на випадки, коли давньояпонське слово за формою ближче до одного континентального алтайського, а семантикою – до спорідненого з ним іншого: давньояпонськ. kökōrō «серце» - тюрк. köküz «груди» (фонетично особливо близькі до японського слова виявляється ногайське *кьькирек*) і тюрк. көңүл «серце», «бажання» [1:51]. Ясно, що у тюркських мовах маємо спеціалізацію («розщеплення») одного кореня як у фонетичному плані («архетипна» форма *kokur), так і семантичному (первісне значення слід реконструювати як «дифузне» - «серце, груди», пор. індоєвропейське *kerd- «серце», грузинське mkerd-i «груди»).

Цікавими й цінними як для формально-звукової, так і для семантичної сторони етимології є встановлені попарні відповідності на зразок таких:

давньояпонськ. na «овочі» - корейськ. nal «сирий»;

давньояпонськ. nama «сирий» - корейськ. namul «овочі»

[1:50].

При дослідженні семантичних відмінностей споріднених лексем у мовах різних родин слід урахувувати:

- тезу Л. Леві-Брюля щодо конкретності архаїчного мислення й критичні коментарі О.О. Леонтьєва до цієї тези;
- міркування М.Я. Марра щодо «дифузності», «синкретичності» семантики давніх слів-коренів, що певною мірою підтверджується реконструкціями праіндоєвропейських форм на зразок досвіду А. Вальде і В. Покорного;
- обґрунтований О.С. Мельничуком принцип допущення подекуди досиит істотних семантичних відмінностей споріднених коренів у мовах різних родин (що підтверджується мовним матеріалом у межах однієї родини мов і навіть однієї мови, класичний приклад – споріднені форми *бик* і *бджола*).

Таким чином, бачимо, що чим ширшим є залучуваний до порівняльно-історичного дослідження матеріал, чим далі він виходить за межі однієї мовної родини, тим точніше ми можемо уявити не тільки давню форму (реконструйовану праформу) конкретного слова (кореня), а й його давню семантику, простежити напрямки семантичної еволюції в кожній досліджуваній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сыромятников Н.А. Древнеяпонский язык. – М. – 2002.